

Teresa Bogacz

Wyższa Szkoła Zarządzania „Edukacja” we Wrocławiu

Zespół Historii Kartografii przy IHN PAN

Renesansowe „odkrycie” Śląska kamieniem milowym w rozwoju kartografii regionu doby nowożytnej

1. Wprowadzenie

Odrodzenie w Europie to nadal fascynujący i niewyczerpany obszar badawczych penetracji. O przełomowym znaczeniu tej epoki w dziejach cywilizacji decydowały dwa kierunki ówczesnej aktywności: odkrywanie człowieczeństwa, jego istoty i wartości, oraz odkrywanie nieznanych lądów i kultur. Przyjmuje się, że umowna data – rok 1500 zapoczątkowała zmianę o doniosłym znaczeniu – w rezultacie wypraw odkrywczych Europejczycy zyskali nowy obraz świata zewnętrznego¹. Przez większość bowiem średniowiecza wizja ta była bardzo ograniczona i niepełna. Na jej kształt składały się z jednej strony skąpe informacje, z drugiej – opowieści i legendy.

Przywołane przełomowe procesy, owe kamienie milowe w rozwoju cywilizacyjnym ówczesnej Europy, zaowocowały nowym widzeniem i interpretacją świata, jak również, w konsekwencji, rozwojem gospodarczym i postępem technologicznym. Kolebką przemian stały się Włochy, gdzie wykrystalizował się bliski związek pomiędzy humanizmem a wiedzą ścisłą. O jego istnieniu świadczy fakt, że „w wieku XV i XVI Włochy stały się w tych dwóch dziedzinach szkołą Europy”². Sprzyjało temu bezpośrednie obcowanie z dziedzictwem starożytnej Grecji, Rzymu oraz łacińskiego średniowiecza. Uczeń i twórcy włoskiego renesansu, zwłaszcza poprzez poznanie dorobku antyku w zakresie wiedzy geograficznej i jej kartograficznego odzwierciedlania, w tym fundamentalnej „Geografii” Ptolemeusza, odmienili Europę, otwierając przed nią wizję lepszej rzeczywistości³. Co więcej, bliskość wiedzy humanistycznej i nauk ścisłych wyjątkowo

¹ E. Cameron, *Wstęp w: Szesnasty wiek*, pod redakcją E. Camerona, Oxford. *Zarys historii Europy*. Red. Serii: T. C. Blanning, z ang. przełożyła M. Szubert, Świat Książki, Warszawa 2011, s. 21.

² J. Delumeau, *Cywilizacja Odrodzenia*, przeł. E. Bąkowska, Państwowy Instytut Wydawniczy, Warszawa 1987, s. 379.

³ J. Miziołek, *W poszukiwaniu wizji lepszego świata. Uwagi o recepcji kultury i nauki starożytnej Grecji we włoskim renesansie*, w: *Świat Ptolemeusza. Włoska kartografia renesansowa w zbiorach Biblioteki Narodowej. Katalog wystawy w stulecie urodzin Jana Zamoyskiego*, Warszawa 2012, s. 65.

sprzyjała rozwojowi kartografii, ponieważ z istoty swej „kartografia przekracza granice dyscyplin w znacznie większym stopniu niż czynią to inne dziedziny”⁴. A zatem, fascynacja nauką grecką i rzymską oraz wyprawy eksploracyjne złożyły się na powstanie nowożytnej kartografii, łączącej zdobycze poznawcze, naukowe z praktycznym ich wykorzystywaniem. W najwcześniejszej fazie dotyczyło to głównie map żeglarskich, tzw. portolanów.

Za przełom w rozwoju renesansowej wiedzy o Ziemi uważa się wprowadzenie od 1475 r. nowych technik drukarskich, najwcześniej w ośrodkach włoskich, jak Rzym, Florencja czy Bolonia, co służyło rozpowszechnianiu i popularyzacji wiedzy geograficznej oraz jej kartograficznemu obrazowaniu⁵. Uniwersalizm kulturowy, obecny jeszcze w późnej fazie średniowiecza (schyłek XV w.) powodował, że dokonania naukowe z obszaru Włoch dość szybko były przejmowane przez uczonych z terenu środkowej i północnej Europy. Stanowiły też inspirację do podejmowania przez nich oryginalnych przedsięwzięć; wszak pierwsza mapa Europy środkowej kardynała i niemieckiego humanisty, Mikołaja z Kuzy, powstała w rozkwicie włoskiego renesansu (przed 1461 r.), ale także pod jego niewątpliwym wpływem, choćby z racji sprawowania w tym czasie przez kardynała urzędu gubernatora Rzymu i oczywistych w związku z tym naukowych kontaktów. Uznawana za nowoczesną jak na owe czasy mapę („tabula moderna”) wniosła jednak – jak się uważa – niewiele nowości do kartograficznego obrazu Śląska⁶.

Fundamentalne znaczenie dla rozwoju nowożytnej kartografii europejskiej miał wiek XVI, który otwierał epokę późnofeudalną, trwającą do końca XVIII stulecia. Publikacje najwybitniejszych kartografów niderlandzkich – Abrahama Orteliusa, Gerharda Mercatora oraz Gerarda de Jode wprowadziły kartografię na nieosiągalny wcześniej poziom, doskonaląc metody odwzorowywania Ziemi i otwierając dyscyplinę na metody matematyczne⁷. Niemale były też ich zasługi w podniesieniu kartografii do rangi wytworów artystycznych, bowiem kartografia podobnie jak architektura łączyła w sobie walory użytkowe z estetycznymi⁸.

Odkrywanie nieznanych lub słabo rozpoznanych obszarów oraz ich przestrzenne obrazowanie miało nie tylko skalę makro, do czego walenie przyczyniło

⁴ Woryginalne fragment brzmi: „Cartography cuts across disciplinary lines to a greater extent than more subjects”. Zob.: N. J. W. Thrower, *Civilization. Cartography in Culture and Society*. 3th edition, The University of Chicago Press, Ltd., London 2008, s. 2.

⁵ L. Szaniawska, *Popularyzacja reguł kartograficznych Ptolemeusza w renesansowych atlasach świata Orteliusa, Mercatora i de Jode*, w: *Od atlasu do kolekcji. W 440. Rocznice I wydania atlasu Abrahama Orteliusa*, pod red. J. Ostrowskiego i R. Skryckiego, „Z Dziejów Kartografii”, t. XVI, Szczecin 2011, s. 87.

⁶ Ta uwaga odnosi się do wniosków z porównań mapy N. Cusanusa z wcześniejszą (1421 r.) zrekonstruowaną mapą Fryderyka Amanna. Zob.: R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej kartografii. Obraz Śląska na mapach XVI–XVIII wieku w zbiorach Zakładu Narodowego im. Ossolińskich we Wrocławiu*, Towarzystwo Przyjaciół Ossolineum, Wrocław 1998, s. 16.

⁷ Przybliżają te zagadnienia materiały pokonferencyjne w XVI tomie „Z Dziejów Kartografii”, a szczególnie: L. Szaniawska, op.cit.; K. Kozica, *Abraham Ortelius i jego atlas Theatrum orbis terrarum*; B. Medyńska-Gulij, *Graficzne techniki projektowania map w atlasach Abrahama Orteliusa (1570), Gerarda de Jode (1578) i Gerarda Mercatora (1595)*.

⁸ N. J. W. Thrower, op. cit., s. 1.

się odkrycie Nowego Świata, ale i mikro. Dotyczyło niektórych regionów europejskich, nieobecnych lub słabo rozpoznanych w nauce starożytnej czy średniowiecznej, znajdujących się wcześniej poza bezpośrednimi wpływami Imperium Rzymskiego. Do takich obszarów należał Śląsk, którego renesansowe „odkrywanie” dla nauki europejskiej, w tym także dla kartografii regionalnej, miało znaczenie milowego kamienia dla pozostałych dwóch stuleci doby nowożytnej. Mimo że Ptolemeusza można zaliczyć do jednego z pierwszych, który dał kartograficzny ogólny obraz obszaru Europy Środkowej⁹, to jednak dość trudno na jego mapie Wielkiej Germanii dopatrywać się wiarygodnych danych dotyczących Śląska. Skromne o nim informacje w kosmografiach i kronikach średniowiecznych nie miały szans na poszerzenie bez zamierzonego zainteresowania i eksploracji. To pojawiło się ze strony śląskich badaczy wraz z kształtowaniem się w okresie Odrodzenia ich świadomości regionalnej oraz dokonującym się postępem wiedzy, w tym także geograficznej¹⁰.

Prezentowany artykuł podejmuje temat roli i rangi renesansowej eksploracji śląskiej przestrzeni z zamiarem przybliżenia, na wybranych przykładach, odpowiedzi na pytanie: jak poszerzanie wiedzy o Śląsku w okresie rozkwitu renesansu, czyli w XVI w., wpłynęło na treść i formę map regionu i jakie znaczenie miał ten etap dla dalszego rozwoju kartografii na tym obszarze. Przedmiotem analizy stały się wybrane mapy całego obszaru, w tym dwie najważniejsze w XVI w. – mapa Martina Helwiga z 1561 roku i plan Wrocławia autorstwa B. i B. Weihnerów z 1562 roku. Wybrane ich fragmenty zestawiono z opisami geograficznymi i innymi źródłami kartograficznymi, poszukując jakże trudnych do ustalenia zależności między mapą i poprzedzającym ją opisem z jednej strony, z drugiej – sygnalizując wkład tych wybitnych śląskich twórców w europejską kartografię regionalną i w pewnej mierze pionierskość ich prac. W kolejnej części artykułu omówiono pokrótce wpływ wspomnianych map na kolejne obrazowania obszaru. To określiło także wybór zastosowanych metod – porównawczej i progresywnej. Ze względu na ograniczone możliwości formy wypowiedzi, jaką jest artykuł, tak obszerny temat mógł uzyskać jedynie kształt zarysu zagadnienia.

2. Fazy i obszary zainteresowań w poznawaniu Śląska

Odkrywanie Śląska dla nauki od drugiej połowy XV do pierwszej ćwierci XVII stulecia, ponieważ takie ramy czasowe przyjmuje się dla trwania renesansu w tej części Europy, miało różne fazy i kierunki zainteresowań. Można wskazać kilka z nich, biorąc pod uwagę z jednej strony obszary tematyczne (etniczno-kulturowy, przyrodniczy, gospodarczy), z drugiej – ogólny poziom wiedzy geograficzno-

⁹ A. Bryentová, A. Tsorlini, *Differences of Ptolemy based cartography of Central Europe with respect to recent Czech Republic representations*, e-Perimetron, Vol.6, No 2, 2011, s.96. www.e-perimetron.org/ISSN 1790-3769

¹⁰ Szerzej na ten temat zob.: T. Bogacz, *Wiedza geograficzna o Śląsku w dobie Odrodzenia*, Wydawnictwo Zakładu Naukowego im. Ossolińskich, Wrocław 1990.

-kartograficznej, określający możliwości i techniki graficznego utrwalania terenu. Biorąc pod uwagę ten drugi aspekt wskazano na dwa etapy formalne w rozwoju kartografii śląskiej omawianego okresu (XVI–XVIII w.); pierwszy zamykający okres średniowiecza i jednocześnie otwierający się na nowy sposób obrazowania przestrzeni (faza chorograficzno-topograficzna); drugi – otwierający okres kartografii pomiarowej (faza topograficzna). Za umowny początek w odniesieniu do fazy topograficznej przyjmuje się rok 1720, w którym to dokonano pierwszego pomiaru kartograficznego regionu¹¹. Oprócz etapów (czy raczej faz) wydzielono też obszary tematyczne; powiązane z nimi informacje pojawiały się sukcesywnie na mapach i określały kierunki zainteresowań regionem.

Podział ten nie jest w pełni rozłączny w czasie i łatwiej wykazać tę zgodność w odniesieniu do stosowanych przez badaczy metod. O ile chorograficzne podejście do opisu przestrzeni, zakładające ogląd poprzez zmysły, wiąże się z późną fazą średniowiecza i początkami renesansu (np. opis ziem polskich Jana Długosza), to tzw. faza topograficzna, związana z początkami pomiarów w kartografii, obejmuje już schyłek epoki renesansu, czyli przełom XVI i XVII wieku.

Znacznie trudniej jest rozgraniczyć pojawianie się w opisach geograficznych i na mapach określonych wątków tematycznych, chociaż w pełnej, dojrzałej już postaci odzwierciedlające je opracowania opisowe ukazały się pod koniec omawianego okresu, czyli na przełomie XVI i XVII w. (Caspar Schwenckfeld, Nikolaus Henelius, Jacob Schichfuss)¹². Niemniej na mapach można odnotować ich obecność w zróżnicowanym zakresie już w drugiej połowie XVI stulecia.

Nie ulega wątpliwości, że autorzy opisów regionu do połowy XVI w., zwłaszcza Jan Długosz i Bartel Stein byli tymi, którzy położyli pierwszy kamień milowy pod rozwój kartografii Śląska. Znajomość terenu Śląska i zgromadzone przez nich informacje, choć o utrudnionym obiegu¹³, miały ogromny wpływ na pojawienie się niemal u progu drugiej połowy XVI stulecia dwóch na długo najważniejszych dla regionu map: całego Śląska (1561) i planu Wrocławia (1562). Ich autorzy – Martin Helwig i Weihnerowie (ojciec i syn o imieniu Bartel) nie tylko wykorzystali te informacje, znacznie obszerniejsze i bardziej wiarygodne od będących w obiegu nauki europejskiej, za którymi stały wówczas autorytety Eneasza Sylwiusa Piccolominiego, Hartmana Schedla i Sebastiana Münstera, ale także wzbogacili swoją wiedzę o własne pomiary i studia nad istniejącymi planami miast.

Dalsze fazy poznawania Śląska przyczyniły się u schyłku doby nowożytnej (druga połowa XVIII w.) do sporządzenia pierwszych map tematycznych, głównie wojskowych, oraz pierwszej mapy gospodarczej regionu.

¹¹ J. Janczak, *Zarys dziejów kartografii śląskiej do końca XVIII wieku*, Instytut Śląski w Opolu, Opole 1976, s. 37.

¹² C. Schwenckfeldt, *Stirpium et fossilium Silesiae catalogus*, Lipsiae 1600; N. Henel, *Silesiographi*, Francofurti 1613; J. Schichfuss, *New vermehrete schlesische Chronika und Landes Beschreibung*, Leipzig 1625.

¹³ Zarówno „Chorografia” J. Długosza, jak i opis Śląska oraz Wrocławia B. Steina ukazały się drukiem dopiero w XVIII stuleciu.

3. Mapa Śląska Martina Helwiga jako synteza chorograficzna z otwarciem na topografię

Fundamentalne znaczenie dla rozwoju kartografii Śląska miał – jak już wspomniano – okres renesansu, którego rozkwit na tym obszarze przypadł na wiek XVI. U progu drugiej połowy tego stulecia wydana została pierwsza mapa regionu, autorstwa Martina Helwiga, Dolnoślązaka z Nysy, uważana za ówczesną syntezę wiedzy o Śląsku. Mapa ta „należała do najważniejszych regionalnych przedstawień kartograficznych, jakie sporządzono w XVI stuleciu”¹⁴.

O samym Helwigu i jego kartograficznym osiągnięciu powstało już sporo opracowań¹⁵. Mimo jednak tak szerokiego i wszechstronnego spojrzenia na pierwszą mapę regionu i jej autora, nadal pojawiają się nowe lub ponownie podejmowane wątki poznawcze i interpretacyjne dotyczące tego dzieła. Za jeden z nich można uznać próby poszukiwań powiązań między dziełem Helwiga a istniejącą już wówczas literaturą geograficzną o Śląsku, czy poszukiwań źródeł inspiracji dla tej mapy we wcześniejszych publikacjach kartograficznych, co jest także podnoszone w niniejszym artykule.

Mapa Śląska Helwiga posiadała w kontekście swoich czasów ogromne pokłady oryginalności i stanowiła niebywałe osiągnięcie o znaczeniu ponadregionalnym, jeśli chodzi o zawartość merytoryczną i rozwiązania techniczno-metodyczne. Wszak „niesłychana ilość informacji fizjograficznych, topograficznych i osadniczych”¹⁶ zamieszczonych na niej i dość dobra orientacja topograficzna autora nie miały swoich odpowiedników. Nie należy jednak zapominać, że o kilkanaście lat wyprzedziła ją mapa regionu zamieszczona w *Kosmografii* Sebastiana Münstera, w jej najwcześniejszym wydaniu z 1544 roku¹⁷. Był to pierwszy renesansowy obraz przestrzeni śląskiej, który już sumował pewien zasób wiedzy i poziom jej prezentacji przestrzennej. Mapie towarzyszył zamieszczony w dziele opis regionu, który na dziesiątki lat, przepisany z dzieła do dzieła przez kolejnych autorów, stał się swoistym standardem w zakresie wiedzy o Śląsku, funkcjonującym w ówczesnej nauce europejskiej¹⁸.

W literaturze przedmiotu rola mapy Śląska S. Münstera jest mocno pomniejszana, jeśli nie pomijana. Przyjmuje się, że „poza widocznym postępem w zakresie liczby nazw”, w tym miejscowości i rzek, w stosunku do wcześniejszych przedstawień regionu śląskiego, jakimi były mapa Europy środkowej Mikołaja z Kuzy

¹⁴ R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej...*, s. 62.

¹⁵ Z ważniejszych opracowań wskazać można na: K. Kuchař, *Helvigowa mapa Slezska (1561)*, w: *Mapy českých zemí do poloviny 18 století*, s. 45–49; J. Zembaty, *Najstarsze mapy Śląska i ich autorzy*, „Kwartalnik Opolski”, 1957, nr 2, s. 115–147; M. Spata, *Die Schlesienkarte von Martin Helwig aus dem Jahre 1561*, „Karlsruher Geowissenschaftliche Schriften”, Bd. 9, 1996, s. 5–18.

¹⁶ D. Przybytek, op. cit., s. 23.

¹⁷ *Cosmographiae universalis libri VI*, Basileae 1544.

¹⁸ Tylko w XVI w. dzieło S. Münstera miało 7 edycji łacińskich, 21 niemieckich, 7 francuskich, 3 włoskie, 5 angielskich i 2 skrócone czeskie. Zob.: T. Bogacz, op. cit., s. 60.

czy mapa dróg Erharda Etzlauba z 1501 r. nie odegrała ona żadnej roli w rozwoju kartografii regionu¹⁹. Nie do końca można się z tą opinią zgodzić. Zestawiając porównywalne obszarowo fragmenty obu map, w tym przypadku przedstawiające okolice Głogowa, nie sposób oprzeć się wrażeniu, że mapa Münstera była lub mogła być dla Helwiga pewną inspiracją (ryc. 1 i 2).

Ryc. 1. Fragment księstwa głogowskiego na mapie S. Münstera (orientacja wschodnia)

Uwagę zwracają dwa elementy: oznakowanie miejscowości za pomocą sygnatury obrazkowej i – w mniejszym już stopniu – udział rzek w określaniu położenia miejscowości. Jeśli chodzi o pierwszy z nich, wydaje się, że Helwig mógł przejąć pomysł od swojego poprzednika, posługując się dla uplastycznienia obrazu wizerunkiem architektonicznego obiektu (zamku lub kościoła) przy poszczególnych miejscowościach, co poza mapą Münstera wcześniej się nie pojawiało. Podobnie też jak niemiecki kosmograf i kartograf wielkością obiektu pokazał różnice między miejscowościami. Było to tym bardziej istotne, że Helwig

¹⁹ R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej...*, s. 21.

Szukając zatem innych, pozakartograficznych źródeł, które mogły stanowić podstawę materiałową lub inspirację dla mapy Helwiga w zakresie metody sytuowania miejscowości w oparciu o rzeki, przywołuje się niekiedy prawdopodobieństwo znajomości przez kartografa odpisu dzieła *Chorographia Regni Poloniae* J. Długosza. Autor pierwszego obrazu geograficznego ziem polskich nie tylko dokonał podziału kraju na dorzecza, ale także perfekcyjnie wykorzystał ciekę do uściślenia położenia miejscowości i jego specyfiki²⁰.

Zestawiając fragment mapy ze stosowną transformacją kartograficzną zapisu Długosza (ryc. 3 i 4) nie można takiej zależności odrzucić. Dokładniejszy rysunek biegu rzek i ważniejsza ich rola w uściśleniach topograficznych u Helwiga

Ryc. 3. Fragment mapy Śląska M. Helwiga

mogła mieć swoje źródło w lekturze opracowania Długosza. Jego opis geograficzny ziem polskich, w tym także Śląska, który poprzedzał „Dzieje Polski” tak obrazowo – jak na owe czasy – opisywał przestrzeń, że pojawiła się sugestia, iż musiała mu towarzyszyć jedna lub nawet kilka map, których autorem był sam Długosz²¹.

²⁰ Szerzej na ten temat zob.: T. Bogacz, op. cit., s. 42. Znaleźć tam można nie tylko charakterystykę samej metody, zastosowanej przez Długosza, ale i źródeł ją inspirujących, jak „Kronika Wielkopolska” Boguchwała i Baszki z XIII w.

²¹ Takie podejście pojawiło się w konferencyjnym wystąpieniu A. Krawczyka, który przywołał badania na ten temat prowadzone wcześniej przez B. Modelska-Strzelecką. Zob.: A. Krawczyk, *Badania Bożeny Modelskiej-Strzeleckiej nad mapą Polski Jana Długosza*, w: *XXVI Ogólnopolska Konferencja Historyków Kartografii. Kamienie milowe w kartografii*, Warszawa, 13–15 września 2012 r. Streszczenia referatów i komunikatów, Warszawa 2012, s. 29.

Duża dokładność w ujęciu Śląska wiązała się jednak przede wszystkim z pomiarami terenowymi, prowadzonymi osobiście przez Helwiga, choć bardzo jeszcze niedoskonałymi. To oznaczało jednak nowe podejście w kartografii regionu – otwarcie na ścisłość topograficzną. Pierwsza mapa Śląska nie tylko stała się podstawą dla późniejszych przedstawień kartograficznych Śląska w okresie przedpomiarowym²³, ale także uznaje się jej zasługi dla rozwoju kartografii tematycznej. To właśnie u Helwiga pojawiły się pierwsze informacje o charakterze historyczno-kulturowym²⁴, które już w XVI wieku miały swoją kontynuację.

4. Plan Wrocławia B. B. Weihnerów jako osiągnięcie kartograficzne w zakresie prezentacji założenia miejskiego

Odkrywaniu regionu śląskiego dla geografii i kartografii w XVI w. towarzyszyła eksploracja jego stolicy. Porównywalną do mapy Helwiga rolę, jeśli chodzi o pionierskość w prezentacji przestrzeni śląskiej, odegrał plan Wrocławia Weinerów, ojca i syna, opublikowany w 1562 r. i opatrzony tytułem „*Contrafactur der Stadt Breslau*”. Okazał się on kolejnym krokiem milowym, tym razem w rozwoju kartografii miast regionu. Obaj autorzy znali bardzo dobrze teren metropolii, ale precyzja w jego pokazaniu, szczegółowość w odtwarzaniu detali i jednocześnie bogactwo informacji każe wnioskować, że i w tym przypadku mogły być – poza autopsją i profesją plastyczną²⁵ – wykorzystywane źródła opisowe. Największą wartość pod względem zasobu informacji miały zapewne dla Weinerów opracowania śląskie.

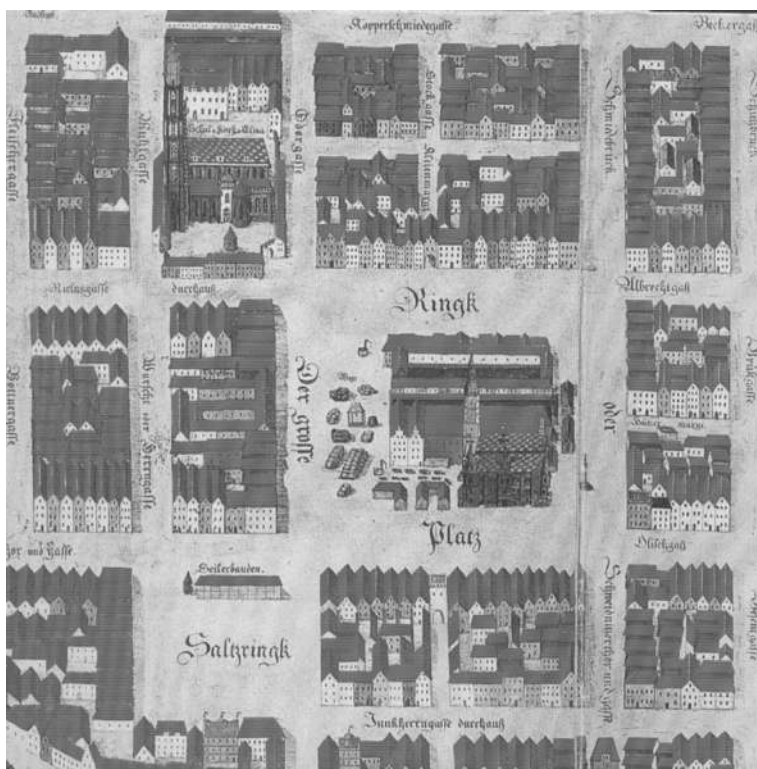
Jednym z takich wzorów mógł być przekaz Bartela Steina, który jako pierwszy „odsłonił” Wrocław tak szeroko pod względem geograficznym i historyczno-kulturowym. Przeglądając się poszczególnym fragmentom planu Weinerów można je interpretować kierując się wręcz tekstem Steina. Rzucając się w oczy analogie dotyczą – między innymi – Rynku (ryc. 5). Kartografowie odtworzyli jego kształt, rozplanowanie i zabudowę wręcz perfekcyjnie, nie pomijając żadnego istotnego szczegółu. Mogli przy tym – jak się wydaje – darować sobie trud osobistego gromadzenia informacji mając do wglądu tekst Steina. Opisując obiekty architektoniczne „serca miasta” Stein podał: „Rynek zabudowany jest sześćdziesięcioma przepięknymi kamienicami, rozłożonymi jakby w kształt czworoboku.

²³ W zestawieniu najważniejszych przeróbek map M. Helwiga w atlasach XVI–XVIII w., dokonanych przez R. Wytyczaka znalazło się 25 opracowań, z których najpóźniejsze opublikowano w 1734 r. Zob.: R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej...*, s. 157.

²⁴ Zob.: D. Przybytek, *Kartografia historyczna Śląska XVIII–XX w.*, Wydawn. Uniwersytetu Wrocławskiego, Wrocław 2002, s. 25. Por. także: T. Bogacz, *Przestrzeń symboliczna na dawnych mapach Śląska*, „Polski Przegląd Kartograficzny”, t. 44, 2012, nr 3, s. 239–248.

²⁵ Bartel Weihner senior był malarzem, o czym pisze m.in. E. Szykiewicz, *Plan Wrocławia Bartla Weihnera (ojca) i Bartla Weihnera (syna) z 1562 r. – jego zawartość informacyjna, wiarygodność i przydatność*, w: *Dawna kartografia miast*, pod red. J. Ostrowskiego i P.E. Wespińskiego, „Z Dziejów Kartografii”, t. XV, Warszawa 2011, s. 88.

Fasady niektórych z nich, wykonane z wypalanej cegły i zwężające się szpiczasto ku wierzchołkowi dachu, są ozdobione rozmaitymi malowidłami²⁶. Autor opisu niewątpliwie przybliżał te cechy budowli, które w architekturze obrazuje styl gotycki. W tym artystycznym porządku przedstawiona została zabudowa Rynku także na omawianym planie miasta, gdyż przebudowa kamienic w nowym, renesansowym kształcie dokonała się dopiero pod koniec XVI stulecia. „Na wielkiej powierzchni rynku – pisze dalej Stein – wznoszą się bardzo wysokie domy. Mają one trzy, cztery, niektóre nawet pięć kondygnacji”²⁷.

Ryc. 5. Wizerunek wrocławskiego rynku na planie Weihnerów z 1562 r. (orientacja północna)

Precyzja rysunku i dbałość o realizm, towarzyszące dziełu Weihnerów, pozwalają po dokładnym przeliczeniu kamienic skonstatować, że na omawianym

²⁶ Podano za: Bartłomieja Steina *renesansowe opisanie Wrocławia. Die Beschreibung der Stadt Breslau der Renaissancezeit durch Bartholomäus Stein*, oprac. i redakcja naukowa R. Żerelik, Wydawnictwo ARBORETUM, Wrocław 1995, s. 20.

²⁷ Ibidem, s. 21.

planie otacza Rynek dokładnie 60 samodzielnych obiektów architektonicznych. Również wysokość tych kamienic, mierzona kondygnacjami, odpowiada na planie przekazowi zamieszczonemu w opisie miasta. Przeczy to opiniom niektórych badaczy, że Stein, rodem z Brzegu, nie wykazał się dobrą znajomością Wrocławia, który nie mógł posiadać w tym czasie tak okazałych budowli; miały one pojawić się dopiero wraz ze wspomnianą renesansową przebudową²⁸.

Można doszukiwać się analogii między tekstem Steina a mapą Wrocławia także w odniesieniu do zagospodarowania obszaru Rynku, którego „północna strona wewnętrznego czworoboku zabudowana jest domostwami różnych rzemieślników. Częściowo niskie i drewniane, psują cały jej wygląd. Inne, zbudowane z cegieł i nieco za wysokie, wcale nie szpecą widoku”. Weihnerowie dokładnie oznaczyli te obiekty i podobnie je zróżnicowali.

Za inny przykład zbieżności z przekazem Steina można uznać fragment planu Wrocławia przedstawiający Nowe Miasto (ryc. 6). „Samo Nowe Miasto – pisał Stein – ma kształt trójkąta. Jego najbardziej rozwarty kąt skierowany jest na wschód, tam gdzie jest brama i prowadzi do warsztatów wypalaczy cegieł.” Także w tym przypadku można potraktować opis jako swoisty „przewodnik” po mapie, pozwalający precyzyjnie zlokalizować opisane miejsce.

O ile opis Steina mógł dostarczyć obu kartografom informacji o mieście, to zapewne – podobnie jak Helwig – prowadzili własne pomiary terenu, na co wskazuje dość duża dokładność w układzie przestrzeni i umiejscowieniu obiektów.

Wydaje się nie budzić większych wątpliwości fakt, że to Weihnerowie wprowadzili kartograficzny wizerunek Wrocławia do „obiegu” europejskiego, czego przykładem jest inny perspektywiczny plan tego miasta z 1587 r.²⁹ (ryc. 7). Choć ujęcie z „lotu ptaka” uległo modyfikacji (orientacja południowo-wschodnia) oraz dołączona została legenda, bogata w informacje o najważniejszych obiektach w mieście, to jednak wiedza o organizacji przestrzeni Wrocławia i „detaliczność” w obrazie zabudowy bardzo przypominają pierwowzór³⁰.

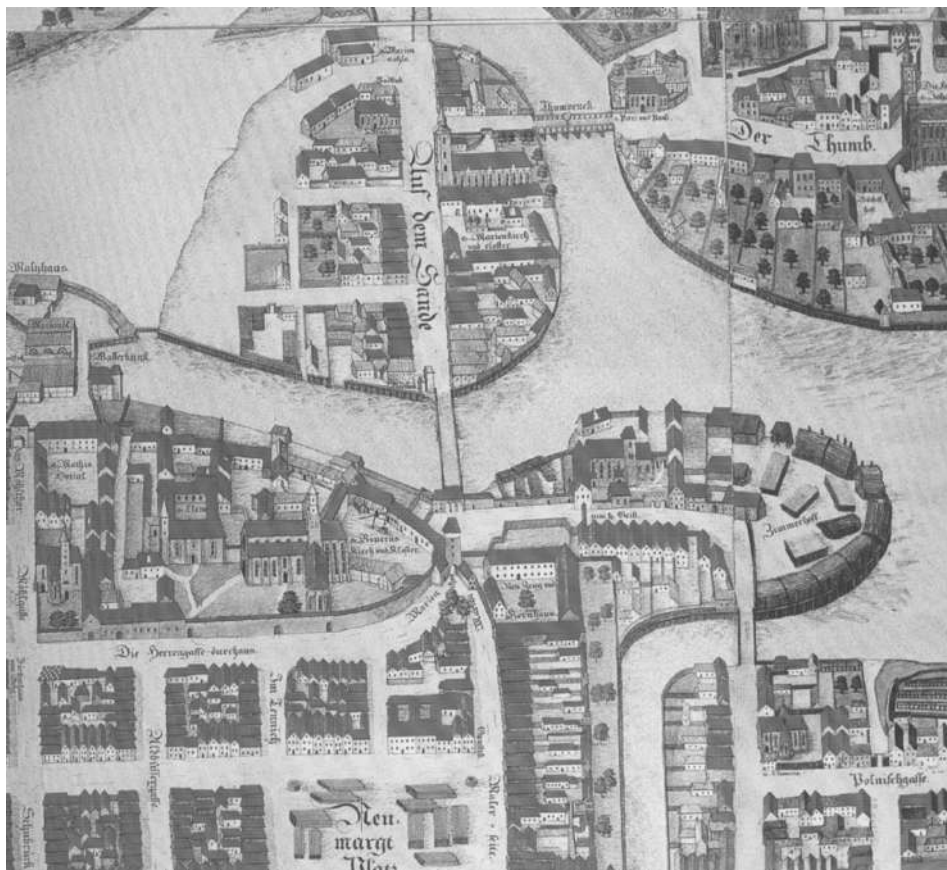
Plan Wrocławia z 1562 r. okazał się modelowy także dla innych wizerunków śląskich miast doby późnofeudalnej. Przykładem może być późniejszy o ponad pół wieku najstarszy plan Świdnicy (ryc. 8)³¹. Posłużono się tą samą orientacją północną i podobnym ujęciem perspektywicznym w prezentacji zabudowy, co czyni ten plan bliskim koncepcji Weihnerów. Jego autor umieścił na mapie upotyżowany pean na cześć stolicy księstwa świdnickiego jako odpowiednik wiersza na planie Wrocławia.

²⁸ Taki pogląd reprezentował jeden ze starszych badaczy i wydawców dzieła Steina, H. Markgraf, *Descriptio totius Silesiae et civitatis regie Vratislaviensis per M. Bartholomeum Stenum*, „Scriptores rerum silesiacarum”, Bd. XVII, s. 94, przypis 99. Na jego opinię powołał się też R. Zerelik. Zob.: *Barłomieja Steina...*, s. 42, przypis 23.

²⁹ Plan ten zamieszczono w 6-tomowym atlasie miast *Civitates Orbis Terrarum* Brauna i Hogenberga, wydany w Amsterdamie w latach 1572–1618. Zob. R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej...*, poz. 109, s. 150.

³⁰ Na podobieństwo obu planów zwrócił uwagę R. Wytyczak, *Wśród starych planów Wrocławia*, „Rocznik Wrocławski”, 6, Wrocław 2000, s. 336.

³¹ Plan Świdnicy z 1623 r. odnowiony został w 1690 r. z inicjatywy Rady Miejskiej. Zob.: R. Wytyczak, *Śląsk w dawnej...*, poz. 108, s. 150.

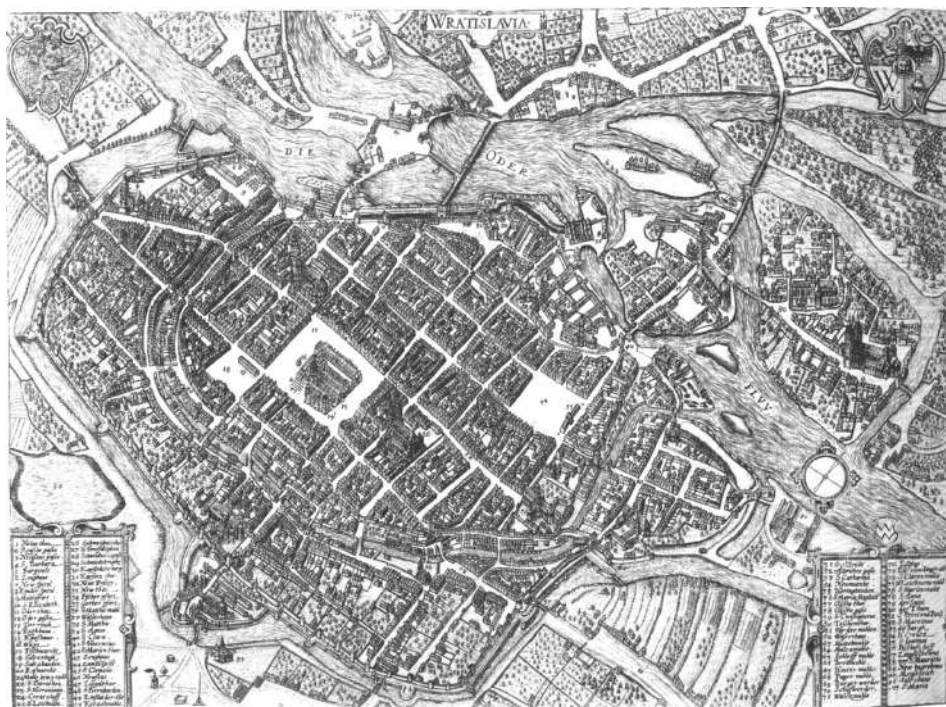

Ryc. 6. Fragment Nowego Miasta na planie Wrocławia Weihnerów

Wydaje się, że w pewnej mierze za spadkobiercę dorobku Weihnerów można uznać znakomitego kartografa i rysownika doby fryderycjańskiej Friedricha Bernarda Wernera, którego plany miast śląskich, w tym Wrocławia, z pełną już precyzją topograficzną (pomiarową) i perfekcjonizmem w odtwarzaniu szczegółów terenowych, były ukoronowaniem kartografii w tym zakresie u schyłku XVIII wieku.

5. Od map M. Helwiga i B. B. Weihnerów ku regionalnej kartografii tematycznej

Dorobek geografów i kartografów śląskich XVI w. przenikał do nauki europejskiej i znajdował odzwierciedlenie w kolejnych przestrzennych prezentacjach regionu. Wiązało się to między innymi z potrzebą poszerzenia informacji o inne,

Ryc. 7. Plan Wrocławia z 1587 r.

pozafizjograficzne czy pozaosadnicze aspekty. Już pod koniec XVI stulecia zaczęły pojawiać się na mapach Śląska ujęte w ramki bardzo krótkie opisy regionu. Dotyczyły przede wszystkim jego wielkości i usytuowania geopolitycznego, elementów etnicznych i gospodarczych, a zatem tego, co mieściło się w zakresie ówczesnej wiedzy geograficznej.

Ciekawym przykładem są dwie mapy Śląska, będące przeróbką mapy Helwiga: Davida Wolckensteina, zamieszczona w *Kosmografii* w 1588 r. i Matthiasa Quada, wydana w 1596 r. (ryc. 9 i 10). Na pierwszej z nich obraz Śląska wzbogacono o zapis obejmujący jego wielkość, sąsiedztwo i charakter gospodarczy. Autor korzystał z funkcjonujących w europejskiej literaturze geograficznej danych na ten temat. Na uwagę zasługuje określenie wielkości regionu na 40 i 20 mil (wcześniej uważano, że długość Śląska stanowi trzykrotność jego szerokości), co odnajdujemy m.in. w podręczniku Michaela Neandra z 1594 roku³². Na kolejnej mapie wiadomości o regionie zostały wzbogacone o wątek etniczny (Quadowie) i polityczny (podziały na księstwa).

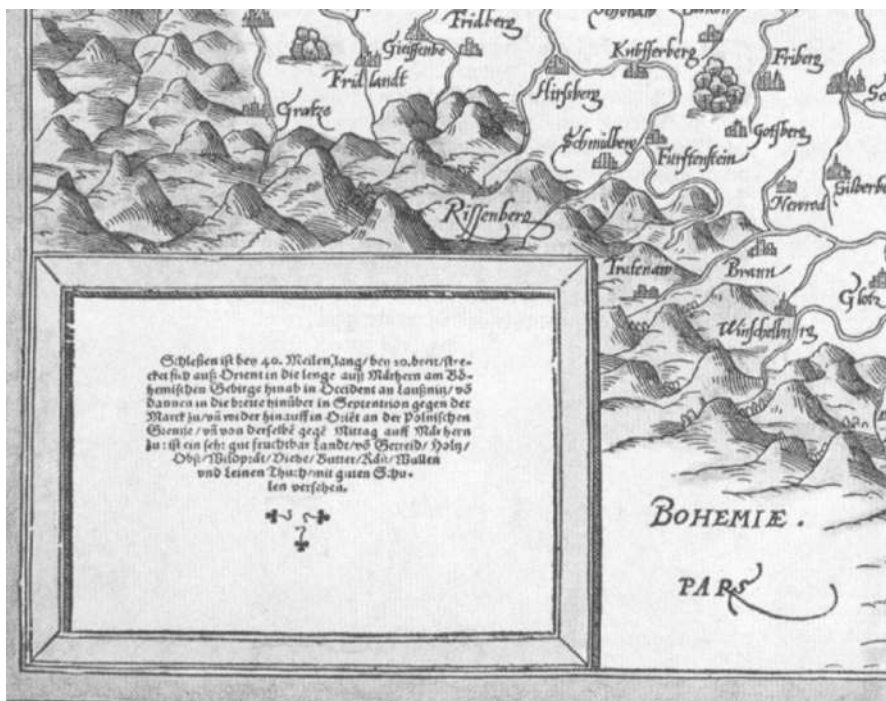
³² *Orbis terrae divisio compendiaria et plana in partes suas praecipuas, veteres et novas: In usum studiosae iuventutis, in schola ilfendensi coscripta*, Wittebergae 1594.

Ryc. 8. Plan Świdnicy z 1623 r. w odnowionym wizerunku z 1690 r.

W następnym stuleciu uszczegółowienie map i ich ukierunkowanie tematyczne osiągnęły jeszcze wyższy stopień. O rozwoju kartografii Śląska w XVII w. w dużej mierze zdecydowały dwie osoby: Jonas Scultetus i Friedrich Kühn. Obaj przybliżyli obraz regionu poprzez zejście na poziom subregionów i księstw. J. Scultetus po raz pierwszy pokazał Dolny Śląsk z politycznym podziałem na księstwa, a także rozmieszczenie najważniejszych bogactw mineralnych (ryc. 11). Powstanie map poszczególnych księstw pozwoliło poznać przestrzeń regionu poprzez pryzmat jego lokalnej specyfiki i uwarunkowań. W tym też czasie warstwę informacyjną map wzbogaciło umieszczanie na nich wedut miasta stołecznego danego obszaru, czego przykładem jest mapa księstwa jaworskiego F. Kühna z końca omawianego stulecia (ryc. 12).

Warto zaznaczyć, że ci dwaj wybitni kartografowie także otrzymali „wsparcie” naukowe w postaci najpełniejszych opracowań o Śląsku z końca renesansu, autorstwa wspominanych już Caspra Schwenckfeldta i Jacoba Schickfussa. Dostarczyły one nowej porcji uporządkowanej wiedzy o regionie w zakresie te-

Ryc. 9. Fragment mapy Śląska D. Wolckensteina (1588)

Ryc. 10. Fragment mapy Śląska M. Quada (1596)

Ryc. 11. Fragment mapy Dolnego Śląska J. Scultetusa (1647)

matyki geograficzno-przyrodniczej i historycznej, którą w znacznej mierze mogli autorzy map wykorzystać.

Kartografia Śląska pierwszej połowy XVIII wieku nie tylko rozpoczęła etap pomiarów, co zaowocowało powszechnym umieszczaniem podziałek, ale też wyraźnie przybliżyła się do specjalizacji tematycznej. Jednym z elementów była bogata ikonografia, która wynikała nie tylko z estetyki baroku, ale także z potrzeb włączania dodatkowych informacji do wizerunku przestrzennego, między innymi poprzez zamieszczanie scen związanych z działalnością gospodarczą. Na mapach umieszczano już więcej niż jedną wędutę miasta, czego przykładem jest mapa księstwa ziebickiego J.D. Schleuena z 1741 r., gdzie obok Ziębic zamieszczono wizerunek Ząbkowic Śląskich, drugiego pod względem ważności politycznej i gospodarczej ośrodka miejskiego na tym terenie (ryc. 13).

Na planach miast pojawiły się obszerne legendy z rozbudowaną informacją o usytuowaniu najważniejszych obiektów architektonicznych w mieście. Ukierunkowane tematycznie legendy wypełniały także mapy księstw. Ciekawa pod względem informacyjnym jest mapa księstwa nyskiego J.G. Schreibera z ok. 1750 roku (ryc. 14). Umieszczono na niej spis ważniejszych miejscowości z ich lokalizacją w oczkach siatki kartograficznej.

Ryc. 12. Fragment mapy księstwa jaworskiego F. Kühna w przeróbce P. Schencka (po 1697 r.)

O najwcześniejszych przykładach kartografii tematycznej Śląska można mówić w odniesieniu do map militarnych. Pojawiają się one wraz z długoletnim okresem wojen o sukcesję śląską. Przykładem jest mapa Śląska Le Rouge'a z 1741 r. przedstawiająca region jako teatr działań wojennych (ryc. 15). Jednak ukoronowaniem i największym osiągnięciem na polu kartografii tematycznej w dobie nowożytnej była pierwsza mapa gospodarcza regionu z 1793 r., której autorem był Karl Hentschel (ryc. 16).

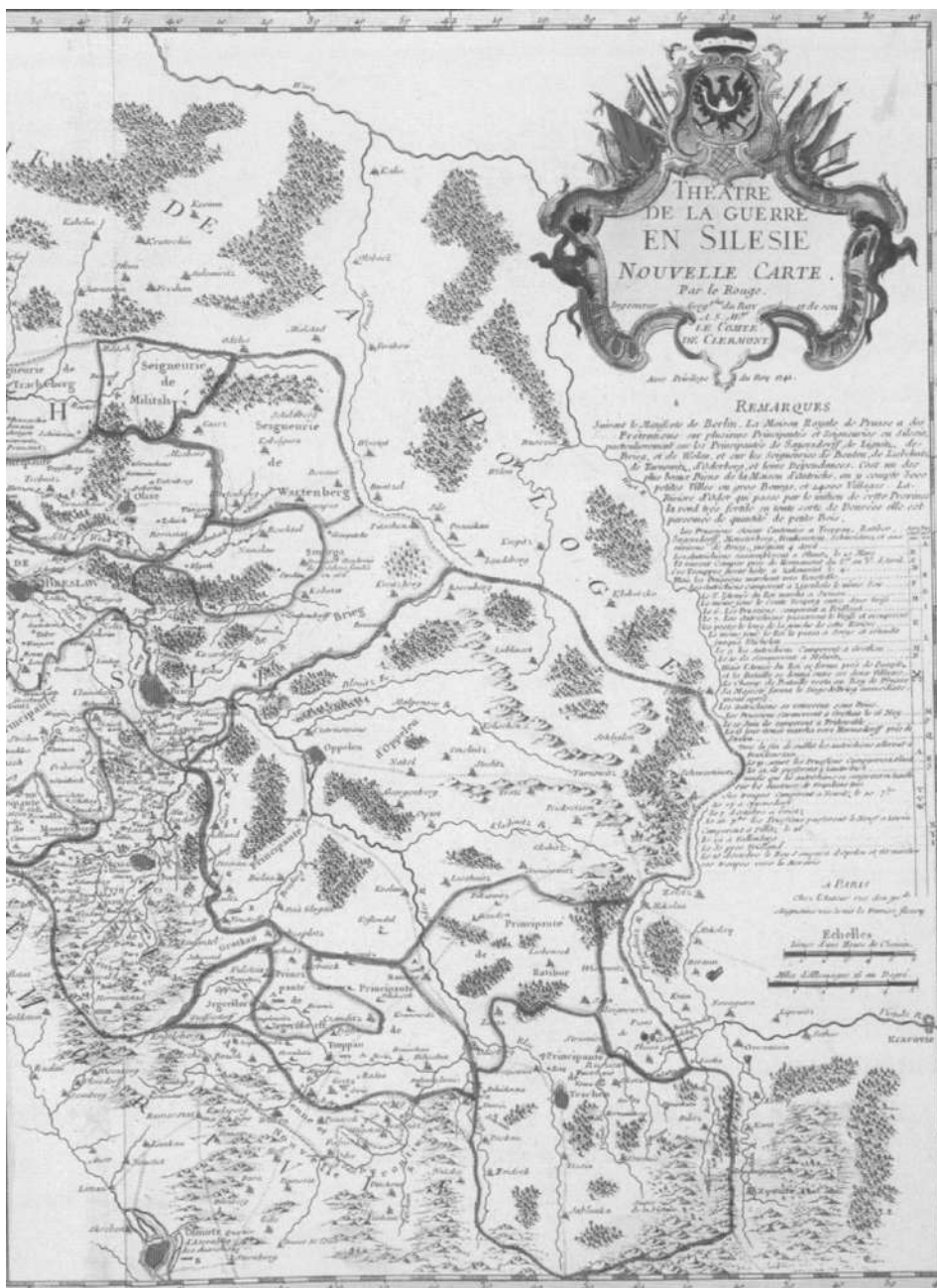

Ryc. 14. Mapa księstwa nyskiego J.G. Schreibera (ok. 1750)

Dwuczęściowa mapa: *tabula prima* (Dolny Śląsk) i *tabula secunda* (Górny Śląsk) stanowiła załącznik do opisowego informatora tegoż autora³³. Scharakteryzował ją wyczerpująco swego czasu J. Janczak³⁴. Hentschel zawarł na tej mapie ogromne bogactwo informacji o śląskich zasobach naturalnych oraz gałęziach produkcji, nie wyłączając rolnictwa. Otworzył też drogę do rozwoju nowoczesnej, dziewiętnastowiecznej kartografii tematycznej Śląska, obejmującej już znacznie więcej dziedzin i zagadnień.

³³ Historisch-geographische Anzeige der natürlichen, industriellen Und künstlichen Produkte Schlesiens Und der Grafschaft Glatz.

³⁴ Zob.: Karol Hentschel ojciec śląskiej kartografii gospodarczej, „Informator Krajoznawczy” z. 57 (marzec-czerwiec 1990), Polskie Towarzystwo Turystyczno-Krajoznawcze. Oddział Wrocławski. Komisja Krajoznawcza, Wrocław, s. 3-9.

Ryc. 15. Wschodnia część militarnej mapy Śląska Le Rouge'a (1741)

Ryc. 16. Mapa gospodarcza Śląska K. Hentschela (1793)

6. Zakończenie

Przedstawiony materiał, ograniczony do wybranych przykładów, ale uwzględniający najważniejsze zjawiska i procesy związane z rozwojem kartografii Śląska w dobie nowożytnej, pozwala na sformułowanie zbiorczej refleksji. Dotyczy ona pojęcia „kamienia milowego”. W kontekście tego tematu można mówić o co najmniej trzech kamieniach. Na pewno za pierwszy uznać należy skok cywilizacyjny i intelektualny, związany z pojawieniem się w Europie ideologii renesansowej. Wraz z tymi przemianami dokonywał się proces budzenia się świadomości narodowej i regionalnej oraz realizacji lokalnych aspiracji intelektualnych, co „upodmiotowiło” także Śląsk – dzielnicę wcześniej słabo rozpoznawalną na gruncie nauki europejskiej.

Za kolejny fundament, ów krok milowy w rozwoju nowożytnej kartografii regionu, należy potraktować dorobek zgromadzony do połowy XVI w. przez śląskich badaczy – geografów i historyków, włączając tu również dzieło Jana Długosza, który dobrze znał Śląsk i z dużym znanstwem go opisał. Naukowa eksploracja Śląska w okresie renesansu, dokonywana głównie siłami lokalnymi, i sukcesywne włączanie tej nowej wiedzy do myśli europejskiej było potwierdzeniem wartości – mówiąc językiem dzisiejszym – ówczesnego śląskiego kapitału ludzkiego.

Rolę trzeciego kamienia milowego odegrały dwie pierwsze i na długo najważniejsze mapy: Śląska M. Helwiga i Wrocławia B. B. Weihnerów. One także zapoczątkowały rozwój kartografii regionu, która już mogła w jakiejś mierze kształtować się „wsobnie”, wykorzystując przy tym nowe techniki w kartografii europejskiej, a pojawiające się kolejne prace opisowe śląskich badaczy pełniły, choć ważną skądinąd, raczej funkcję wspomagającą i uzupełniającą.

Potwierdzeniem tego jest dorobek kartografii Śląska w drugiej połowie XVI wieku. Już wówczas w formie pełniejszej lub załączkowej pojawiły się wszystkie rodzaje obrazowania – mapy ogólne, księstw i mapy tematyczne. Stały się one punktem wyjścia do rozwoju zwłaszcza kartografii tematycznej i planów miast śląskich. Od połowy XVII do schyłku XVIII w. kartografia Śląska korzystała z dorobku renesansowego w tej dziedzinie, udoskonalając wszakże przekaz pod względem szczegółowości i dokładności terenowej, zwłaszcza po upowszechnieniu metod pomiarów.

Słowa kluczowe: historia kartografii, renesans, Śląsk, Wrocław, Martin Helwig, B. i B. Weihnerowie

Renaissance „discovery” of Silesia as a milestone in the development of cartography of the late feudal period region

S u m m a r y

What decided about the crucial importance of the Renaissance period in the history of civilization were two directions of contemporary activity: one of which was the discovery of humanity its nature and value and the other one was discovering the unknown lands and cultures. They have resulted in a new vision and interpretation of the world, as well as economic development and technological progress. Both of these processes submitted to create contemporary cartography – combining the achievements of cognitive science with their practical, utilitarian use (after all, the first map of central Europe by Nicholas of Kues – before 1461 – was created in full rise of Italian Renaissance).

Discovering the unknown or slightly identified areas as well as their spatial imaging was not only of macro but also of micro scale. It concern European regions and areas

which were absent or weakly recognized in ancient and medieval science. As the example we can use Silesia. Small amount of information about Silesia in cosmographies and chronicles did not have a chance to expand without intentional interest and exploration. It appeared from the Silesian researchers together with the evolution of regional awareness (in Renaissance) and the development of knowledge.

The process of exploring the science Silesia for the purpose of science from the second half of the 15th century to the first quarter of the 17th century had different phases of interests– from chorographic and topographic through ethnographic, historical and natural-economic. The authors of the region descriptions to the mid-16th century (as Dlugosz, Vulturinus or Stein) had laid the first milestone in the development of Silesian cartography (as evidenced by the appearance – in almost the same time – of two for a long time, most important maps: map of Silesia (1561) and city map of Wrocław (1562). The authors of those maps – Helwig and the Weihners – had used not only information foundations but had also enriched them with their own measurements (Helwig) and studies of existing urban plans (Weihners).

Further phases of Silesia discovering contributed at the end of the modern day (18th century) to create the first thematic maps – mostly military – and the first economic map of the region.

Key words: history of cartography, Renaissance, Silesia, Wrocław, Martin Helwig, B. and B. Weihners